

■ **Tural ADIŞİRİN**
LDU-nun magistranı

XX əsrin görkəmli fikir sahiblərindən olmuş, nasir - dramaturq, teatr xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev bu faktı M.F.Axundzadənin həyatı faciəsi kimi dəyərləndirərək “Mirzə Fətəlinin faciəsi” adlı məqaləsində yazır: “1849 - cu ildə canişin Vorontsovun əmri ilə Tiflisdə teatr binası tikilmişdi. Erməni, gürcü və Azərbaycan dillərində teatr əsərləri yazmaq üçün canişin üç komisiyon təşkilinə əmr verdi. Azərbaycan komisiyonunda işləmək üçün Mirzə Fətəlidən başqa bir adam tapılmadı. Axırda Mirzə Fətəli özü təklildə komediyalar yazmağa başladı...”

Qeydlərdən gördüyümüz kimi, gürcü G.Eristavi və erməni X.Abovyan öz ətraflarına milli ziyalılar toplasalar da, M.F.Axundzadənin bu sahədə səsinə səs verən olmamış, nəticədə o, bu böyük demokratik ideali təkbaşına həyata keçirərək milli dram sənətimizin əsasını qoymuşdur. O, maarifçiliyin fəlsəfəsini yaratmış, onu sistemləşdirmiş, bitkin şəkildə ortaya qoymuşdur. Həm bədii, həm də fəlsəfi əsərlərində milli dövlətçilik prinsiplərini ortaya qoymuş, dövlətçilik məfkurəsini tam şəkildə formalaşdırmışdır.

Məlumdur ki, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropadan maarifçilik hərəkatı bütün dünyaya yayılaraq tarixə ağıl, tərəqqi, milli mədəniyyətlərin inkişafı mərhələsi kimi daxil oldu. İctimai - siyasi, sosial - iqtisadi mahiyyət kəsb edən maarifçilik öz fəaliyyətində, həm də inkişafında dövrün estetik fikrindən geniş istifadə edir, bədii yaradıcılığın, elmi - nəzəri fikrin ideya təsir gücünə arxalanırdı. XIX əsrdən başlayaraq bu hərəkat Azərbaycan ədəbi - ictimai fikrinə də sirayət etmiş, ilkin olaraq A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşanlı, Q.Zakirin yaradıcılığında öz rüşeymlərini göstərmiş, sonra isə M.F. Axundzadənin yaradıcılığında sistemə salınaraq inkişaf etdirilmişdir.

Unutmayaq ki, Azərbaycan maarifinə əvəzsiz simalar bəxş etmiş Qori Müəllimlər Seminariyasını 1876-cı ildə ruslar açmışdılar, onun müsəlman şöbəsinin açılması uğrunda mübarizəni isə M.F.Axundzadə Hüseyn Əfəndi Qayıbovla birgə aparmış, nəhayət, M.F.Axundzadə bu xoşbəxt günü görməsə də, şöbə onun ölümündən bir il sonra, 1879-cu ildə açılmışdır. Bu xidmət mənə elə gəlir ki, dahi M.F. Axundzadənin maarifçilik görüşlərinin, demokratik

Mirzə Fətəli Axundzadə maarifçi-realizmin banisi kimi

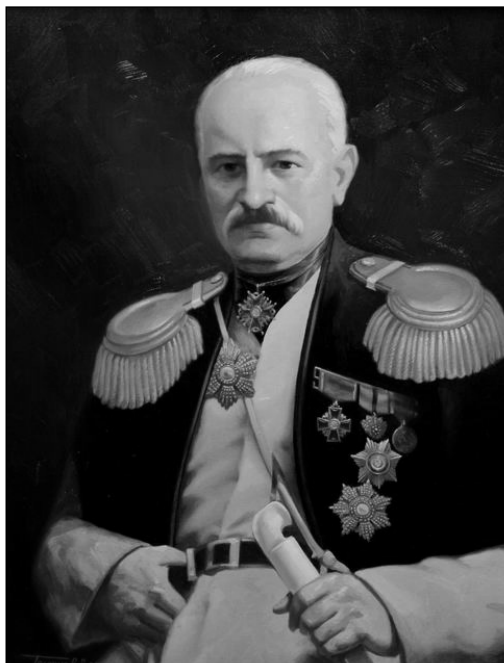
arzularının zirvəsidir. Bu xidmətə görə biz M.F. Axundzadəni Azərbaycan müəllimlərinin ulu babası adlandırmağa borcluyuq.

M.F. Axundzadə sistemli maarifçiliyin əsasını qoymaqla bərabər, onun milli zəmində hərəkata çevrilməsinə kömək etmiş, özündən sonra yetişən ədib və dramaturqların bu istiqamətdəki fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmişdir. Məhz M.F. Axundzadə ilə başlayıb XIX əsrin II yarısı, XX əsrin əvvəllərində inkişaf edən maarifçilik dövrü bədii-estetik fikri, zəngin milli xüsusiyyətləri, əlvan koloriti, tipik realist özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir.

M.F. Axundzadənin yeni əlifba uğrunda apardığı 30 illik mübarizə onun maarifçilik fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Onun maarifçilik görüşlərinin kökünü yeni əlifba layihəsi uğrunda mübarizəsində axtaran akademik Feyzulla Qasimzadə “M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı” adlı monoqrafiyasında yazır: “M.F.Axundov bütün ömrü boyu xalqın tərəqqisi uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. Yeni əlifbanın maariflənmə və savadsızlığın ləğvi işində müstəsna əhəmiyyəti olacağıni bilən Axundov onun həyata keçirilməsi uğrunda 30 ilə yaxın çalışmış, İrana və Türkiyəyə getmiş, Rusiya və Avropa ölkələrinə məktublar göndərmiş, dost və tərəfdaşları ilə yazışmış, onun gənc nəsil tərəfindən öyrənilməsi üçün yollar və vasitələrə əl atmış, heç bir şeyi əsirgəməmişdir”

Görkəmli maarifçinin ərəb əlifbasını dəyişdirmək uğrunda mübarizəsi qaragüruhçuların hər cür səyinə baxmayaraq tərəqqipərvər qüvvələr tərəfindən rəğbətlə qarşılanaraq alqışlanmış, hətta təltifə layiq görülmüşdür. 1863-cü ildə böyük ədib “Əlifba layihəsi”nin müzakirəsi məqsədilə Türkiyədə Fuad Paşanın Cəmiyyəti Elmiyyəsində olarkən özünün qəddar düşməni, İran şairi Süruşun Cəmiyyət üzvlərini onun əleyhinə qaldırmasına baxmayaraq layihəni həyata keçirmək cəhdinə görə alqışlanaraq paşa tərəfindən “Məcidiyyə” ordeninə layiq görülmüş, çox təəssüf ki, layihə qəbul olunmamışdır.

M.F. Axundzadənin pedaqoji görüşləri çoxcəhətli olmuşdur. Onun maarifçi görüşlərində uşağın ailədə tərbiyəsi mühüm yer tutur. Maraqlıdır ki, bu böyük mütəfəkkir ailə tərbiyəsi haqqında sadəcə fikir söyləməmiş, öz qənaətlərini, özünə, öz ailəsinə tətbiq etmişdir. Mənbələrin verdiyi məlumatlardan bildiyimiz kimi, ədibin 13 övladı olmuş, onlar uzun ömür sürməmiş, yalnız qızı Nisa xanım və oğlu Rəşid sağ qalmışlar. Bu

baxımdan onun oğlu Rəşidə tərbiyə baxımından ünvanladığı məktublar bütün gəncliyə ünvanlanmışdır. Dahi ədib oğlu Rəşidin təhsil və tərbiyəsinə xalqının tərəqqi və yüksəlişi kimi baxmışdır. Onun təhsilə, maarifə verdiyi ən böyük qiymət qızı Nisa xanımı bütün qohum-qardaşlarının ondan öz döndərməsinə baxmayaraq Tiflis Qızlar Gimnaziyasında oxutmasında, XX əsrin görkəmli maarifçisi Rəşid bəy Əfəndizadəni hərbiçi olmaqdan çəkindirib, adını Qori Müəllimlər Seminariyasının müsəlman şöbəsində yazdırmasında özünü göstərmişdir.

Azərbaycan maarifçiliyi ilə bağlı məsələyə elmi nöqteyi-nəzərdən yanaşsaq sovet dövrü tədqiqatlarında həmişə rus maarifçilərinin fikirləri öyülmüş, hər zaman çarizmin vurduğu zərbələrdən yan qaçıb, rus inqilabçı - demokratlarının fikirlərinin Azərbaycan mədəniyyətinə üstün şəkildə təsirini göstərməyə çalışmışlar.

Fikrimizcə, M.F. Axundzadə heç zaman dinə qarşı çıxmamış, İslam dininə qara yaxan, onu öz mənfələri naminə inkar edib, yalnız və yalnız öz mənfəələrini güdən “din biliciləri”ni, xurafatçıları, sadə xalqı aldadıb düzgün yoldan döndərən din başçılarını, axundları, seydiləri, mollaları və digərlərini tənqid edib xalqı universal şəkildə maarifləndirmişdir. Burada Axundovşünasların fikirlərinə və arxiv sənədlərinə söykənərək bir faktı qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu fakt M.F. Axundzadəni “kafir”, “dinsiz” adlandıranlara tutarlı bir cavabdır. Bu xüsusda görkəmli nəzəriyyəçi alim, Axundovşünas Mikayıl Rəfil yazmışdır: “Bir gün Tiflisdə Mirzə Fətəlinin mənzilinin qapısı döyülür. O, qapını açarkən qarşısında məhəllə poçtalyonunu görür. Poçtal-

yon ona Tiflisdə məskunlaşmış səfir Fon Fişerin məktubunu təqdim edir. Axundov məktubu oxuduqda ona məlum olur ki, səfir onu qəbuluna dəvət edir. Çağırılmış saatda Axundov onun qəbuluna gedir. Qapını açıb içəri girdikdə Tiflisin bütün tanınmış şəxslərini orada görür. Fişer ona müraciətlə deyir:

- Cənab Axundov, mən sizi iki sualdan ötrü narahat etmişəm.

Axundov Fişərə suallara cavab verməyə hazır olduğunu bildirir.

Fon Fişer soruşur:

- Deyin görək, siz həşərat dedikdə nə başa düşürsünüz?

M.F. Axundov bildirir ki, biz müsəlmanlar həşərat dedikdə torpağın altındakı cücüləri nəzərdə tuturuq. Fon Fişer həşərat dedikdə almanların da o cür düşüncülərini söyləyir.

Fon Fişer sonra soruşur ki, indi deyən görək Sizin “Quran” kitabınızda İslam dini daşıyıcılarını əsl insan, başqa din daşıyıcılarını “həşərat” adlandıran bir kəlam varmı? M.F. Axundov cavab verir ki, bizim “Quran” kitabımızda insanı mənəvi kamilliyə çağıran kəlamlardan başqa heç bir şey yoxdur”

Mükəllimin məzmunundan gördüyümüz kimi, böyük maarifçi yalançı din xadimlərinin ikiüzlülüynü, onların dindən savadsız adamları aldatmaq üçün bir vasitə kimi istifadə etdiklərini onların üzünə dediği üçün qəzəbə gəlmiş, hətta 1878-ci ildə böyük ədib dünyasını dəyişəndə Zaqafqaziya Şeyxülislamı Molla Əhməd Səlyani onun meyit namazını qılmaqdan imtina etmiş, cənazəsi dörd gün ortada qalmışdır. Xalqı üçün sinəsində alovlu bir ürək gəzdiren bu dahi insanın həyatının bu müdhış anı görkəmli “Molla Nəsrəddinçi” Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin qələmində aşağıdakı kimi diqqətimizə çatdırılır: “Şeyxül - islam Molla Əhməd Mirzənin vəfat xəbərini eşidib dedi: “Mən Mirzə ilə çox müsaihətdə olduğumdan onun əqidələrinə dürüst bələdəm. Bu bələdiyyət, mənə onun namazını qılmaqdan imtina etməyə məcbur edir” . Biz ədibin əsərlərini diqqətlə oxuduqda onlarda dinə qarşı heç bir etiraz sədası eşitmirik. Əksinə, dahi Mirzə Fətəli yüksək multikultural dəyərlər nümayiş etdirərək yazırdı: “Mən bəşər dostu bir insanam”.

Nəticə etibarilə qeyd edə bilərik ki, M.F.Axundzadənin maarifçi görüşlərinin əsas qayəsi cəhalətə, mövhumata və fanatizmə qarşı mübarizə, elm və maarif uğrunda çalışmaq, Avropa ölkələrinin üstün mədəniyyətini Azərbaycanda yaymaq, şəxsiyyətin azadlığına nail olmaq idi.